

FRANSUZ TILIDA TEMPORALLIKNING FUNKSIONAL-SEMANTIK MAYDONI

Zufarova S.M
O‘zDJTU, o‘qituvchi

Annotatsiya: *Ilmiy maqola temporallikni ifodalashning grammatik, leksik va kombinatsiyalangan vositalari guruhini o‘z ichiga olgan funktsional-semantik maydon (FSF) nazariyasini ishlab chiqqan mahalliy tilshunoslarning nuqtai nazariga asoslanadi. Vaqtinchalik maydon vaqt tushunchasiga asoslanadi, asosan nutq momentiga nisbatan harakatning lokalizatsiyasi. FSP ning frantsuz tilidagi vaqtinchalikligi gomosentrikdir. Sohaning o‘zagi passé simple(imparfait)/présent/futur simple(futur dans le passé) qarama-qarshiligiga asoslangan vaqtning grammatik kategoriyasi bilan ifodalanadi. Maydon atrofi quyidagilardan iborat: leksik birliklar, zamon birikmalari va yuklamalar, sintaktik konstruksiyalar - tobe bo‘laklar va og‘zaki perifrazalar.*

Kalit so‘zlar: *maydon nazariyasi, temporallik, vaqt kategoriyasi, funktsional-semantik soha.*

Ma’lumki, maydon atamasi birinchi marta semasiologiyaga kiritilgan (G. Ibsen, J. Trier, L. Vaysgerber, V. Porzig). Tilshunoslarni semantik soha toifasiga o‘tishga undaydigan sabablar XX asr tilshunosligining asosiy yo‘nalishi bilan bog‘liq bo‘lishi kerak. – tilni tizim sifatida o‘rganish. Til tizimini ko‘rib chiqish turli yondashuvlardan foydalanishni talab qildi. Tildagi til birliklari o‘rtasidagi munosabatlarning barcha mumkin bo‘lgan turlarini o‘zida mujassamlashtirgan va ikkinchisining ierarxik munosabatlarini o‘rnatuvchi semantik soha kategoriyasining o‘zi tizimli shakllanishni ifodalaydi. Ko‘pgina tadqiqotchilar tomonidan ta’kidlanganidek, tilshunoslikda maydon nazariyasining paydo bo‘lishi va rivojlanishiga bevosita ta’sir ko‘rsatadigan V. fon Gumboldtning ishi, uning tilning ichki shakli haqidagi ta’limoti, ona tilida so‘zlashuvchilar dunyoni tizimli ravishda idrok etish prizmasi.

Maydon tushunchasi ko‘rib chiqilayotgan muammolarga qarab turli mualliflar tomonidan turlicha talqin qilinadi. Shunday qilib, A.V. Bondarko, rus tilidagi fe’lni va E.V. Gulyga va E.I. Shendels - grammatikani nutqda qo‘llashni tahlil qilmasdan o‘rganish mumkin emas degan xulosaga kelishadi. shakllar bir-biri bilan va ularni to‘ldiruvchi lug‘at bilan o‘zaro ta’sir qiladi. Atrof-muhitga qarab, ma’lum bir shaklning ma’no va vazifalari o‘zgaradi, ma’lum bir grammatik shaklda kelgan muayyan so‘zning ma’nosi sezilarli darajada o‘zgaradi. Grammatik-leksik maydonni qurishda bir qator olimlar (E. V. Gulyga va E. I. Shendels) quyidagi faktni hisobga oladi. Umumiy ma’nolarni ifodalash va nomlash uchun mo‘ljallangan grammatik va leksik darajalarning turli xil vositalari tasodifiy munosabatlar bilan emas, balki ma’lum naqshlarni o‘rnatishga imkon beradigan munosabatlar bilan bir-biriga bog‘langan. O‘zaro ta’sir qiluvchi vositalar to‘plami maydon shaklida talqin qilingan tizimni tashkil qiladi.

Fransuz tilshunosligida maydon tushunchasi ko‘rib chiqilmagan, shuning uchun biz bu muammoni ko‘rib chiqishni juda dolzarb deb hisoblaymiz. Biz o‘rganish ob'ekti sifatida temporallikning funksional-semantik maydonini (FSF) aniqladik, chunki vaqt har qanday jarayonning asosiy xarakteristikasi hisoblanadi.

Demak, temporallik deganda biz funksional-semantik maydonni tushunamiz, u vaqtning grammatik kategoriyasiga asoslanadi, shuningdek, fransuz tilining kontekstual variantlarini ifodalash uchun ishlatiladigan leksik-grammatik va grammatik-kontekstual vositalari.

Fransuz tilida temporallikning funksional-semantik sohasining o‘zagini vaqtning grammatik kategoriyasi ifodalaydi. Zamonning yadro kategoriyasi fe'l shakllarining ko‘p sonli paradigmalari bilan tavsiflanadi. Fransuz zamon tizimining bunday ko‘pligi zamon kategoriyasi fransuz tilidagi fe'lning hukmron kategoriyasi ekanligini yaqqol ko‘rsatadi. Har bir zamon fe'li shakllari o‘z ma'nosi va rasmiy ifodasida nutq momenti yoki harakat joylashgan boshqa moment bilan ifodalangan yagona boshlang‘ich nuqtaga - grammatik ishoraga munosabatni olib boradi.

Lingvistik adabiyotlarda biz temporal munosabatlarning turli belgilarini uchratamiz. Ayrim tilshunoslar zamonning yagona kategoriyasi mavjudligini tan olishsa, boshqalari zamon kategoriyasi va zamonlar munosabati kategoriyasini farqlaydilar. Masalan, A. Klum ikki qarama-qarshilik asosida hozirgi, o‘tmish va kelajakni ajratib turadi: vaqtlar nutq momentiga yoki o‘tmish bilan bog‘liq bo‘lgan boshqa nuqtaga (allosentrik pozitsiyaga) nisbatan joylashgan. Kelajakda joylashgan mos yozuvlar nuqtasiga nisbatan harakatni mahalliyashtirishda tilshunos ikkita qo‘shimcha nuqtani aniqlaydi: hozirgi kelajak va o‘tmishdagi kelajak, unga nisbatan harakat faqat ustuvorlik nuqtai nazaridan joylashadi. Birinchi pozitsiya quyidagi shakllarni o‘z ichiga oladi: *passé composé*, *present*, *futur simple*, ya'ni bular nutq momentiga qaratilgan vaqtinchalik shakllardir. Allotsentrik pozitsiyada: *plus-que-parfait* (*passé antérieur*), *futur dans le passé*. Bu shakllar nutq momentiga nisbatan joylashadi, ifodalangan *imparfait* yoki *passé simple*. Simple/*imparfait* qarama-qarshiligida A.Klum qisqa muddatli/uzoq muddatli harakatning qarama-qarshiligini, ya'ni turning qarama-qarshiligini ko‘radi.

L.Tenier, A.Martinet fransuz tilidagi vaqt kategoriyasi qarama-qarshilik - nisbiy/mutlaq vaqt bilan xarakterlanadi, deb hisoblaydi. Ular uchta mutlaq zamoni ajratadilar: hozirgi, *passé simple*, *futur simple*. Nisbiy zamon yoki “ko‘rish” toifalariga quyidagilar kiradi: *im-parfait*, *plus-que-parfait*, *passé simple*, *conditionnel*.

J. Damuret va Ed. Pichon hozirgi zamonda deb hisoblaydi, unga nisbatan uchta toifani ajratib ko‘rsatish maqsadga muvofiqdir: 1) vaqtinchalik (*temporaineté*); 2) dolzarblik (*actualité*); 3) narrativ (*énarration*).

V. G. Gak, boshqa tilshunoslardan farqli ravishda, indikativ tizimda quyidagi kategoriyalarning mavjudligini tan oladi: uch vaqt rejasi bilan ifodalangan mutlaq vaqt: hozirgi/o‘tmish/kelajak, vaqt korrelyatsiyasi, uchta qarama-qarshilik bilan ifodalangan: ustunlik, ergash, bir vaqtda, cheklangan/ nuqta va chiziqli vaqtlar bilan ifodalangan o‘tmishdagi harakatning cheksiz vaqti, *passé simple*/*passé composé* oppozitsiyasi bilan ifodalangan harakatning tegishliligi/ahamiyatsizligi. Shuni ta'kidlash kerakki, bu temporal shakllar E. Benveniste tasnifida ham G. Vaynrix

nazariyasida ular suhbat vaqti - passé composé va hikoya vaqti - passé simple sifatida belgilanadi .

Ko‘pgina tilshunos olimlar, jumladan G.Giyom, P.Imbs, J.Fourquet, N.M.Referovskaya, L.P.Pitskova va boshqalar grammatik vaqt uchta atama bilan ifodalanadi, deb hisoblashadi: hozirgi (hozirgi zamon), o‘tgan (imparfait, passé simple/passé composé) , plus-que-parfait) va kelajak (futur simple) G.Giyomning xronogenetik kontseptsiyasiga ko‘ra, masalan, harakat vaqt o‘tishi bilan rivojlanadi, muallif tomonidan eksa - xronogenez yordamida taqdim etiladi. Indikativ shakllar xronogenezning so‘nggi nuqtasida bo‘lib, haqiqiy harakatni bildiradi. Indikativda muallif uchta tekislikni ajratadi: hozirgi, o‘tmish va kelajak. Hozirgi shakl real vaqtni aks ettiradi, u ham tushkunlik ma'nosi bilan xronotop bilan ifodalangan kelayotgan, o‘tuvchi vaqtning zarrasini ham, kelmaslik, kelayotgan vaqt zarrasini, ya'ni hodisa ma'nosi bilan xronotopni o‘z ichiga oladi. O‘tmish va kelajak nuqtai nazaridan hodisa va dekadans ma'nolari turli shakllarda ifodalanadi. Futur va passé simple tasodifiy shakllardir va imparfait va conditionnel dekadent hisoblanadi. G. Guillaume fe'l kayfiyatini tanlashni aniqlaydigan 4 ta semantik maydonni aniqlaydi. Bular imkoniyat, taxmin, aniqlik, voqelik sohalaridir. Birinchi maydon subjunktivdan foydalanishni talab qiladi, oxirgi uchtasi indikativni talab qiladi.

L.P.Pitskova future simple mayl deb tasniflamaydi, bu zamon shakllarini alohida mayl - supozitivga ajratadi. Uning fikricha, -raitdagi shakllar konditsionerdan boshqa narsa emas. Demak, indikativ -ait, -a, -ît, -ût/shakllarining qarama-qarshiligi bilan nol burilish bilan ifodalanadi. P. Imbs indikativda uch muddatli qarama-qarshilikni aniqlaydi, chunki passé simple va futur simple ning fleksiyasi, shuningdek, imparfait va -rait bilan tugaydigan shakllar mos keladi.

Bizning fikrimizcha, zamonning grammatik kategoriyasi faqat indikativ tizimga xos bo‘lib, passé simple (imparfait)/present/futur simple (futur dans le passé) qarama-qarshiligiga asoslanadi. Konditsionerni vaqtinchalik shakl sifatida emas, balki harakatning taxminiylik, ya'ni modal ma'no ma'nosiga ega bo‘lgan fe'lning alohida mayli sifatida qaraymiz. Futur dans le passé - futur simplening analogi, ya'ni real kelajakdagi harakat, ammo nutq momentiga nisbatan emas, balki o‘tmishning qandaydir bir lahzasiga nisbatan. L.P.Pitskova futur simple real harakatni ifodalamaydi, balki so‘zlovchi nuqtai nazaridan kategorik kelajak sifatida qaraladi, bu fikrni tasdiqlash uchun G.Giyomning semantik sohalariga murojaat qiladi, deb hisoblaydi. Biroq, G. Guillaume, birinchi shubha maydonini hisobga olmaganda, qolgan uchta semantik maydonni indikativ kayfiyatga, ya'ni real zamonlarning kayfiyatiga bog‘lashini eslaylik. Futur simple harakati haqiqiy, u kategorik, kelajakda albatta sodir bo‘ladi.

Shunday qilib, frantsuz tilidagi zamonning grammatik kategoriyasi, bizningcha, passé simple (imparfait) / oppozitsiyasi bilan ifodalanadi.

présent/futur oddiy (futur dans le passé) va rasmiy mezonlarga asoslanadi: -a, -ît, -ût, -ait/nol burilish, r ning yo‘qligi/mavjudligi.

Vaqtning grammatik kategoriyasi frantsuz tilining vaqtinchalik funksional-semantik sohasining o‘zagi hisoblanadi. Quyidagi yadroviylik mezonlari taklif etiladi:

- vaqtinchalik ma'noning o'zgarasligi (vaqt semasining majburiy mavjudligi);
- vaqtinchalik lokalizatsiyani mustaqil ravishda amalga oshirish qobiliyati;
- harakatning vaqtinchalik xususiyatlarini ifodalash majburiydir.

Frantsuz tilida bu mezonlarning barchasi faqat fe'lining shaxsiy shakllari, turli tilshunoslarning tadqiqotlari tahlili asosida aniqlangan asosiy va tegishli ma'nolari (jadval) bilan qondiriladi. Frantsuz tilida bu mezonlarning barchasi faqat fe'ning shaxsiy shakllari, turli tilshunoslar tomonidan olib borilgan tadqiqotlar tahlili asosida aniqlangan.

Biroq, vaqt g'oyasi nafaqat temporal fe'l shakllarining vaqtinchalik funktsional-semantik maydonining yadro elementi, balki boshqa leksik va grammatik vositalar orqali ham ifodalanadi.

Shunday qilib, frantsuz tilidagi vaqtinchalik FSP monosentrik shakllanish bo'lib, uning o'zagi vaqtning grammatik kategoriyasi, ya'ni *passé simple* (*imparfait*) / *présent* / *futur simple* (*futur dans le passé*) oppozitsiyasi bilan ifodalanadi. Vaqtinchalik funktsional-semantik sohaning periferiyasi quyidagilar bilan ifodalanadi:

1) uch yo'nalishda joylashgan leksik birliklar:

– ***bir vaqtdalik*** (*odnovremennost*): *aujourd'hui*, *maintenant*, *à notre époque*, *en ce moment*, *actuellement*;;

– ***oldingi*** (*predshestvovaniye*): *hier*, *autrefois*, *jadis*, *auparavant*, *il y a longtemps*, *il y a 2 ans*, *la veille*, *en 2002*;

– ***keying*** (*sledovaniye*): *demain*, *bientôt*, *dès que*, *après*, *à l'avenir*;

2) ***bog'lovchi va yuklamalar*** (*vremennymi soyuzami i predlogami*): *dès*, *à la suite de*, *après*;

3) ***sintaktik konstruksiyalar*** – ergash gaplar;

4) ***so'z birikmalari***: *se mettre à faire*, *aller faire*, *venire de faire*, *être en train de faire* va boshqalar.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Desnitskaya A. V. *Sravnitel'noye yazykoznaniye i istoriya yazykov*. – M.: URSS, 2004. – S. 23–36.

2. Gulyga Ye. V., Shendel's Ye. I. *Grammatiko-leksicheskiye polya v sovremennom nemetskom yazyke*. – M.: Vyssh. shk., 1969. – S. 5, 8–9.

3. Bondarko A. V. *Teoriya funktsional'noy grammatiki. Temporal'nost'. Modal'nost'*. – L.: Nauka, 1990. – S. 6.

4. Gak V. G. *Teoreticheskaya grammatika frantsuzskogo yazyka*. – M.: Dobrosvet, 2004. – 860 s.

5. Giyom G. *Printsipy teoreticheskoy lingvistiki*. – M.: URSS. – S. 186–188.

6. Referovskaia E. A., Vassilieva A. K. *Essai de grammaire française*. – M.: Vyssh. shk., 1983. – R. 258–283.

7. Pitskova L. P. *Sistemnoye znachenie morfologicheskoy formy v aspekte sintagmatiki i paradigmاتي (na materiale vida i perfektnosti frantsuzskogo glagola)*. – M.: Narodnyy uchitel', 2002. – S. 76.

8. Martin R. *Temps et aspect*. – Paris: Klincksieck, 1974. – 450 p.